

זיכרון ומקום - הצעה למבוא

לקרוא במקום

עיקר עיסוקו של חיבור זה קשור בגילויים שונים של הזיכרון הגלום במקומות, אך חרף הפשטות שבמשפט המגדיר את נושאו, הניסיון להציע מצע עיוני אחד ואחיד לכל תשעת הפרקים הבאים ועמם 'סוף דבר' - הדיון המסכם שלו, איננו קל בעיניי, ואין לי אלא לקוות שיתפתח מעט במהלך הרצאת הדברים. במאמרו על הבעיה של המקום,¹ שבכל הקשור לנושאי דיוננו, רבים מייחסים לו משמעות מכווננת, דיבר פייר נורה על 'מחוזות הזיכרון'; בהקדמה התייחס למושג החדש (שמאז קנה שביתה בין העוסקים בזיכרון):

[...] כוונתי הייתה להחליף דיון בתהליכים היסטוריים כלליים במחקרי מקרים. כך, המתודה שנקטנו היא ניתוח מרוכז של נושאים ספציפיים, המקודדים, מתמצתים, ומעגנים בתוכם את הזיכרון הלאומי של צרפת. עניינים אלו יכולים להיות מונומנטים (ארמון ורסאי, הקתדרלה של שטראסבורג); אותות, אתרי הנצחה וסמלים (הדגל הצרפתי הטריקולורי, ה-14 ביולי, המארסייז), פולחנים (הכתרת המלכים בריינס), או אנדרטות לנופלים; ספרי לימוד משותפים לכל ולדי צרפת; טקסטים בסיסיים (הצהרת זכויות האדם). כדי להראות כיצד כל הנושאים הללו, השונים אלו מאלו, יכולים להיות מכווננים יחדיו תחת אותה קטגוריה של ניתוח ופרשנות.

ובכן, בכוונתי לנתח להלן 'מקרים' כדי לגעת במקצת מ'מחוזות הזיכרון' של היהודים, יהודים המתייחסים לליטא. לא אגע בכל הרשימה שמנה נורה; מבחינתי מדובר ב'מחוזות' הקשורים בעיקר לתפיסת המקום הארצית, לשטח, למקום במובנו הראשוני, הגולמי; 'מה אומר המקום ל...', מהו דיוקנו? כיצד הוא מעוצב

בתודעה, מהו ביטוי בספרות ומהם ביטויי בטקסטים מסוגים אחרים? וכיצד כל זה מזכיר?

בהקשר זה אני יכול להשתחרר מהאופן שבו בא לעולם חיבור זה, צועד בעקבות הפרק 'להיות שם' בספרה של אן פדימן:

מה עושה את הקריאה במקום, במקום ההתרחשות, בעבורנו חסידיה המושבעים, למסעירה הרבה יותר מאשר קריאה שלא במקום ההתרחשות? אני חושבת שהסיבה לכך נעוצה בעין הפנימית שלנו, שאינה ספרותית דיה. אנחנו רוצים להיכנס לדפי הספר בדומה ל[...]. ואם נבצר מעמנו להבין זאת, הכי קרוב שנוכל [...] הוא להיכנס לתוככי הרקע הממשי של הספר. ומוטב שנתקרב ככל שרק אפשר [...]. החוויה המושלמת של קריאה במקום ההתרחשות דורשת שנראה בדיוק את מה שהסופר מתאר, כך שכדי לחצות את סף הזיכרון, אל לבו הפועם ועתיר הפרטים, נצטרך רק למצמץ קלות. [...] והנה זה בדיוק המלכוד. תמיד תהיה זו האשליה ולא הדבר האמיתי. [...] היא לא אמרה מילה. אבל ידעתי מה היא חושבת. היא הייתה שם.²

אכן, הטקסט נזקק למקום ('היא הייתה שם'), אך גם המקום לטקסט; ללא הטקסט המקום הוא נכה; באופנים השונים שאנו חווים מקומות - וניתן לדבר כאן על התנסות, פענוח מתמיד של פשר המקום ומשמעותו או היחשפות לדימוי שלו - אנו נזקקים לטקסטים. העובדה שמישהו יצר במקום הזה, דווקא במקום הזה, מוסיפה לו ממד ארצי של בכורה, מין ערך מוסף של 'מקומיות'. אומנם, ניתן לחוות את פונאר מתוך צמצום הטקסט, בהסתפקות באיזה בדל של מידע בסיסי על מה שהיה שם [=מעט טקסט], ובלי להכיר ולו קטע אחד מכל מה שנכתב על אודות פונאר [=הרבה טקסט], ודומה בעיניי שזו היא הנכות. הדם שנשפך לא צועק ישר מן האדמה, הוא הופך קודם לדיו, והדיו - לאות על דף, ואחר כך - צועק וצועק; כמספר האותיות - מספר הצעקות. ולכן בניית 'פונאר הפנימית' כרוכה באיזושהי התמודדות תודעתית וחוויתית עם טקסטים.

'קריאה במקום ההתרחשות' בלשונה של אן פדימן: מה שנכתב - קרה כאן, מה שקרה כאן - נכתב. כך נקבעים יחסי 'טקסט-מקום' שמדברים אלינו. מה שנותר, מה שקיים, מאפשר קריאה במקום ההתרחשות. ללא ספק זוהי חוויה מיוחדת; אישית ככל שתהיה - ניתן לדבר עליה.

אלאן בלום המנסה להשיב על כנו את הקשר עתיק היומין, אך שחוק לדעתו,

2 פדימן, אקס ליבריס, עמ' 73.

שבין תרבות לחינוך, מסביר מה טיבו של 'מסע תרבותי':

[...] אחד הדברים המחמיימים ביותר שקרו לי מעולם כמורה התרחש כאשר קיבלתי גלויה מסטודנט מצטיין, בביקורו הראשון באיטליה, ובה כתב לי 'אינך פרופסור לפילוסופיה מדינית, כי אם סוכן נסיעות'. דבר לא יכול לבטא טוב יותר את ייעודי כמחנך. לאחר מכן יכול להתחיל לחשוב בכוחות עצמו, כשבירדו דבר שעליו הוא יכול לחשוב. האווירה של פירנצה האמיתית, שבה נראית תורתו של מאקאוולו כמעוררת אמון, עולה עשרת מונים על כל הנוסחאות המטפיסיות [...].³

זהו מסע סטנדרטי, הקשר שלו לשטח - ישיר, הוא מניח שניתן להגיע למקום, ולמקום - אמיתי פחות או אמיתי יותר - יש אווירה, יש ערך תרבותי מסוים, שלדירדו של אלאן בלום הוא עצום ורב. ואם המקום של ההווה איננו תואם במדויק את המקום של העבר; קרי, 'המקום אינו מדויק', יסייע הארכיאולוג בשחזורו; ככלות הכול, העיקר הוא להבין טוב יותר את מקייוולי.

לקרוא בוילנה

כרגע אינני עטוף ב'אווירה של פירנצה האמיתית', אלא בזו של וילנה. האם גם בוילנה האמיתית, כמודה כפירנצה של אלאן בלום, יש משהו מעורר אמון? בוילנה נותרו עוד אתרים רבים מימים ימימה, מהסוג האמור לשמור על אווירה. ובכן, תיאטרון בוילנה איננו כשאר בתי תיאטראות; בכותל המבנה הנאה ברחוב ארקליו 5, קבוע שלט גרניט חום-אדום, מן הסוג של שלטים הנפוץ כיום בסימון אתריה היהודיים של וילנה, המזכיר את סיפורו של המקום בשואה. התיאטרון הזה איננו רק מקומה של הצגה, הוא גם גיבורה; כוונתי למחזה על התיאטרון הנידון. הכותב: יהושע סובול, במרכזה עומד 'ראש הגטו' יעקב גנס - אישיות שנויה במחלוקת אליבא דכולי עלמא.⁴ בהקדמה ל'גטו' מספר סובול:

[...] הקמת התיאטרון בעיצומם של ימים כה נוראים מעוררת סערה גדולה בגטו. רושם רשומות הגטו, הספרן איש הבונד, הרמן קרוק, רושם ביומנו ב-17

3 בלום, הרוח באמריקה, עמ' 68.

4 אינני יודע לכתוב על זיכרונות, קל וחומר שאין לאל ידי לכתוב מחזות. גנס, לו יכולתי הייתי מפגיש אותו באיזה מקום דמיוני בין וילנה לקובנה עם ד"ר אלחנן אלקס. אגב, הייתה מודעות לכך שחיי התרבות בגטו וילנה עלו על אלו של גטו קובנה (גרינהויז, חיי תרבות, עמ' 125). זאת, למרות נוכחותה בגטו קובנה של אישיות חשובה - נחמן שפירא (פרקים א, ד). ובהמשך להרהורי, אולי מתבקש מחזה על מפגש דמיוני בין גנס ליעקב ויגודסקי מנהיג שלא היה סיפק בידו להיות מנהיג, אך עודד וסיפק אומץ בתחילת הדרך. בכלא לוקישקי, מורר גלגל את הישיש שמחה נגר העוול הגרמני מכל המדרגות, פשוטו כמשמעו, ליתר ביטחון לבש כפפות לבנות כדי שלא להיטמא במגע עם בשר יהודי.

בינואר 1942 את הסיסמה 'בבית עלמין לא עושים תיאטרון', ולמחרת היום מופיעה הסיסמה על כתלי סמטאות הגטו, וגורמת לראש משטרת הגטו, יעקב גנס, לאיים, כי אם יופיעו שוב סיסמאות ממין זה בחוצות הגטו, יישלחו קרוק וחבריו לפונאר [...].⁵

והוא מסיים את הקדמתו:

הקורא את רשומות הגטו, את יומני הנספים כמו את זיכרונות הניצולים, המתעמק בפרטי היום-יום של חיי גטו וילנה, יוכה בתדהמה מול החיוניות של החיים המתפרצים בגטו. פרץ חיוניות שבלעדיה אין להעלות על הדעת את ניצחון הישרדותם של נטולי המגן שהצליחו לשמור על תשוקת החיים ועל צלם האדם מול מעניהם, משפיליהם ומרצחיהם המזוינים מכף רגל ועד ראש. למסתורין של חיוניות זו חב אני את המחזה.⁶

מבט לנוכח התיאטרון; טריוויאליים ככל שיהיו, הדברים חייבים להיאמר: האם אני קורא את טובול מול 'הדבר האמיתי'? המבנה דומה מאוד; היום יוצאים שם ובאים מהצגה להצגה, ללא מסתורין, ללא רוחות הרפאים של העבר. 'פרץ חיוניות' אפשר שיש, אך בלי צורך ב'הישרדות' של מבקרים 'נטולי מגן'. האווירה קלה לאפיון; צעירים הדורים, קולות שיחה רמים, צחוק מהדהד - תיאטרון. איש איננו מתבונן בכתובת הגרניט, גם אם יתבונן, הכתובת 'בבית עלמין לא עושים תיאטרון', נמחקה מזמן.

מחשבות על תיאטרון ומקום: כדי שהתיאטרון יתמלא צריך את הקהל, כדי שהמקום הוא יתמלא - צריך כנראה את טובול.

אפשר להתווכח עם אלן בלום על הכול, גם על 'האווירה של פירנצה האמיתית'; האם מקייוולי שבדרך מקייוויליסטית כלשהי היה מצליח להזדנב אחר נחילי התיירים של ההווה היה מזהה כאן את 'פירנצה האמיתית'? האם היו הם מזהים אותו? האם הבניינים שנתרו הם שומרי החותם של האווירה? ומה היה מקייוולי אומר בעניין זה לאותו תלמיד של אלן בלום. משהו, ללא ספק, נשאר, אך הוא טעון הגדרה שאולי היא בלתי אפשרית; בלתי אפשרית בפירנצה, בלתי אפשרית 'כפול אלק' בוילנה.

מה נותר מווילנה? התיאטרון?! כאמור, הדברים טריוויאליים, ובכל זאת מתבקש לאומרם: משהו נעלם. לכאורה, היחס בין הנתון לנעלם ברור מאוד; צריך

5 טובול, גטו, עמ' 7.

6 שם, עמ' 11.

לראות את העבר, ורק בצילום או בציור יונצח עברו המדויק של המקום (אני כותב 'המדויק'; אנשי האמנות, אל נא תדקדקו עמיו!). יש אלבומי תמונות עבי כרס (ודלי שומן) של וילנה שאיננה? הם מתאמצים לשחזר כל פינת רחוב. נכתב על הצייר אלכסנדר בוגן: "שהקליט את העיר היהודית [=וילנה] שאינה קיימת עוד, את חומות הגיטו, ארון הקודש בבית הכנסת, בימה [...], [=ובכך] יצר אנדרטה לנספים".⁷ עליו, בתוך קבוצת ציירים אחרים, נכתב: "הציירים הנמנים עם הקבוצה הזאת ניכרים בעקביותם, במחויבותם לתיעוד - להנצחה - למסירת מידע. מתוך שהם מעניקים להם חיים בציור הם מנסים לעצור את תהליכי שקיעתם של יהודי אירופה בנככי השכחה".⁸ ציורים, אלבומי תמונות דקים וכרסתניים,⁹ מנסים להקפיא את הזמן, להיאחז בזיזים דקים של קרום דיק שמאחוריו מסתתר האין - מה שאיננו עוד. אנו הגשמים בדרכי הזיכרון מנסים לגלות את העקבות, לפזר מעט רסיסי נצח באותה אווירה מסתורית שספק אם אלאן בלום הצליח להציגה גם כלפי פירנצה.

קראתי לחיבור זה בשם הכל-כך בנאלי 'ירושלים כבר לא בליטא'; האם השאירה עקבות?

כדי לאזן את 'גטו' יש טעם לצעוד לא הרחק משם ברחוב סטראשון 6 (בקרבת ספריית 'מפיצי השכלה'; היום זמאיטוג' 4) הושמע קטע - מנשר-נאום, שנודע כ'כרוז ה-1 בינואר 1942'. הרבה דברים ראשוניים אירעו בירושלים דליטא, אחד האחרונים שבהם - התפיסה שמה שקורה איננו טירוף מקומי אלא שיטה. דינה פורת שואלת: ביצר התגבשה דווקא בגטו וילנה 'קביעה מרחיקת לכת זו, שלא נמצאו לה בזמן אמירתה הוכחות והיא הייתה פרי אינטואיציה והשערה בלבד' כדברי ישראל גוטמן, שלכל יהודי אירופה נועד גורל אחד - מוות? וכיצד קרה שקובנר היה זה שניסח בפעם הראשונה, לא רק בוילנה אלא באירופה בכלל, השערה זו כקביעה? [...].¹¹

התשובה תלויה בנסיבות ובאישיות (קובנר) שקשר וילנאי מקשר ביניהם.

ביצר העז קובנר לכתוב שמזימתו של היטלר מכוונת כלפי כל יהודי אירופה

7 ראן, ירושלים דליטא.

8 על פי ההקדמה של ליב ביאלר לספרו של אלכסנדר בוגן, בוגן, המרד.

9 יבלונקה, ציירים ניצולי השואה, עמ' 222.

10 ראן, ירושלים דליטא; ראן, וילנה היהודית.

11 פורת, מעבר לגשמי, עמ' 83.

כולם? והלא לא היו לו שום ראיות לכך. [...] לא פעם נשאל קובנר שאלה זו, כיצד ועל סמך מה כתב, כשהיה אדם צעיר, בן 23 בזמן הכתיבה, וכיצד נטל על עצמו את האחריות לומר לציבור שלם, שצפוי לו מוות ודאי. לא הייתה לקובנר תשובה על כך, משום שהוא לא ידע שאכן היטלר זמם וגו', אלא חש בכך [...].¹²

כך נכתב במחקר, כאן בין הסמטאות של ירושלים דליטא, התחושה מצטיירת כנבואה. גם דינה פורת מסכמת את האירוע ב'מילים גבוהות': "תחושת השליחות והייחוד שמילאה אותו מנערותו, התחושה שהוא היחיד שראה לאן צלל המפתח בזמן החורבן, הפכה אותו למי שהאחריות להוצאת המפתח - שכמוה מצאיאת דרך ופתרון - מוטלת עליו, כמו על מלכי ישראל ושופטיו לפניו".¹³ קשה שלא להסכים, אך במקום מלכים וכו' עדיף פשוט לדבר על 'נביא', דומה כי כך חשו גם שומעיו, לפי תיאורה המבוסס על עדויות שונות של דינה פורת: "קריאת הכרוז על ידי טוסייה וקובנר, הייתה מעמד שכל מי שהשתתף בו ונשאר בחיים אחרי המלחמה זוכר אותו בחדות: [...]".¹⁴ בשלב מסוים הכרוז השתחרר מחדר המפגש ברחוב סטראשון והתפרסם, הוא ליבה את אש המחלוקת אם צריך לשתף פעולה עם מועצות היהודים או למרוד, כאילו שהמחלוקת הזאת, על מלוא היבטיה, עמדה אי פעם בצורה רצינית בעולם הריאלי. כה מפורסם הוא הכרוז עד שזכה לניתוח ספרותי לשוני. יש לביטויי הכרוז שורשים מעניינים: ה'תחנון' של ימי שני והמישי מסיים ב"הבט משמיים וראה כי היינו לעג וקלס בגויים, נחשבנו כצאן לטבח ויובל, להרוג ולאבד ולמכה ולחרפה", כך זה כתוב כבר מ'מחזור ויטרי' בתחילת המאה השלוש עשרה, וביטוי זה עצמו נשען על מדרש פסוקים, ועל ניסוחו של 'יוסיפון' לקריאתו של מתתיהו לבניו למרוד. כבר בראשית התנועה הציונית החלו לחתור תחת המוטיב של ההיענות לשחיטה בהישען על קריאת ירמיהו.¹⁵ אם כן, השורשים ישנים, אך אצל אבא קובנר הכול הגיע לשיא, גם האיום גם החתירה. קובנר התנגד לשימוש כה קיצוני בכרוז שלו. קובנר האמין בכוחה המאחד והמפייס של וילנה. היום ממליצים לקרוא בסמטאות האלה את הכרוז, גם את 'גטו' יש הקוראים שם. אני לא מסוגל לקרוא את 'אדם' של סובול המספר על סופו של ויטנברג, לא שם ולא בשום מקום אחר. הוא הכאיב כהוגן לקובנר:

12 פורת, מעבר לגשמי, עמ' 93.

13 שם, עמ' 92.

14 שם, עמ' 92.

15 פלדמן ובומן, ולא נמות.

ואולם שום יצירה לא גרמה לו כאב, והרגשת החמצה גמורה, כמו מחזהו של יהושע סובול, 'אדם'. [...] הוא הספיק לקרוא את הטקסט לפני מותו וחשכו עיניו: ויטינברג הוא אדם פשוט, סתם אדם (ומכאן שם המחזה), הנשלט מבחוץ על ידי המחתרת הקומוניסטית ואין שום גבורה בקורבנו. המחתרת - חלשה וכושלת ודואגת לעורה היא. אנשים מתפרקים בתנאי הגטו, אין בהם אחר המתעלה על המצב [...].¹⁶

פעם חשבתי שבעצם צריך לכתוב מחזה על קובנר הקורא את מחזהו של סובול, מה הוא ראה כשחשכו עיניו, עכשיו אני חושב שצריך לקרוא את אותו מחזה במקום אחר, אולי פשוט ב'הבימה', וזה הכול.

על קורותיו של משורר וילנאי - קריאה מאולצת

יש חומר רב על וילנה, די והותר לכל הקוראים ברחובותיה. בספרי הזיכרונות של יהודה ליב גורדון ניתן לקרוא קטעים רבים על וילנה (היא נזכרת גם בשירתו תחת הכינוי המיוחד במינו 'איילון', להלן פרק ג), ובווילנה. ובכל זאת, לא הצלחתי להשתחרר מהמנהג לקרוא את 'צדקיהו בבית הפקודות' ליד 'הר המבצר' (להלן, פרק ג) בווילנה.

יש הרבה חומר על מעצרו של י"ל גורדון, והמקפיד לקרוא אותו במקום שזה קרה יוכל לעשות זאת בדיוקנות סבירה. ובכן, זה קרה על חוף הים הבלטי, אך לא בליטא, כי אם בסנט פטרבורג. במאמרו של מרדכי בן הלל הכהן, הסיפור המוזר והסתום על המעצר מעורר תחושת מעורבות בסצנה בלשית. לענייננו חשוב הפרט הקשור למקומות:

[...] שוטרי חרש הביאו את גארדאן [=יל"ג], את האישי החולש על עדת ישראל בעיר הבירה, הנותן חתיתו על כל התלמידים העניים - אל בבית האסורים, ומצודת ליטא' בית הכלא הנודע בפ"ב, סגרה בריחיה בעדו עד אשר הגלו אותו לפודש במדבר אלאנעק. וגם בשובו, אחר מאת יום גלותו, לא ראה פני איש ויהי בודד במעונו: גבר כמו מת ויחלש, גוע אדם ואיו... [...].¹⁷

בקטע מתוך האוטוביוגרפיה החלקית 'במאסר ובגולה'. התיאור הגיאוגרפי של הדרך שעשו האסורים מדויק מאוד:

המרכבה עשתה את דרכה בראשונה לצד הגשר האיזמיילובי, אך לאחר שעברה

16 פורת, מעבר לגשמי, עמ' 193.

17 זכרונות נשכחים, לוח אחיאסף, תרס"א.

כמה אמות, פנתה ותסע דרך גשר מיצרים על פני רחוב מוהילוב ורחוב הגן, לאורך החוף השמאלי של התעלה הקריוקובית. כשעברנו בגשר הרוכלים, לחשתי לאשתי: מובילים אותנו, ידידתי, ל'מצודה הליטאית' [...].¹⁸

אכן, תיאור מלא באווירתה של הבירה הרוסית. מבחינתי, הדיון הזה מתחיל קודם; המשורר המשכיל יליד וילנה יהודה ליב גורדון, חתם את הפואמה המפורסמת שלו 'צדקיהו בבית הפקודות', בהתייחסו מפורשות לכתיבתה המתמשכת, שתחילתה ב'מצודת ליטא': 'ניסן' אב תרל"ט, במצודת ליטא יסדתי ובפורש [=מקום גלותו] הצבתי דלתיה'.¹⁹ מבלי להעמיק כאן בתכנים, ברור שכותב אותה יל"ג הגולה, האסור, המזדהה עמוקות עם המלך המטלטל בשביו, שגורלו הטראגי כה נוגע ללב. הוא מנסה לתקן קמעה את דימויו המעוצב על ידי התנ"ך - הפגנת אמפטיה והוקרת מצער למלך האומלל, ובעיקר להרשיע בבוטות את הנביא העומד ברקע - ירמיהו. די ברור כי באמצעות הזדהות זו עם קורבנו הכלוא של ירמיהו מזהה גורדון את עצמו כנביא אמת האסור בעצם על נבואת האמת שלו.²⁰ אווירת הכלא הקודרת מרחפת מעל שורות השיר: '[...] קול כפות המנעול; נפל הבריח: / הדלת תסוב, ורוח צר יפוח; / כצל על פני יחלוף, הכי הגיע [...] / הוגד לי כי פה אשב עד יום מותי; / עבד בית הסוהר יקח סיר הרחץ, / יביא לי מימי מי לחץ [...]'. והנה, איזה קישור מוזר! טקסט בעל אמירה כה נוקבת ביחס לעברו המקראי של עם ישראל ובעל השלכות כה רבות משמעות על אידיאולוגיית ההשכלה בימי יל"ג ואחריו, סופג השראה מהווי בית הסוהר הרוסי.

אכן, 'מצודת ליטא' היא כינוי גרידא, היא איננה בליטא גופה; האם גם המצודה הליטאית הקדומה בעיר הולדתו של המשורר היוותה רכיב בהשראה ל'בית הפקודות'? אגב דיון שבו כל שאנו מבקשים הוא להסתפק בקשר ההשראה האפשרי - 'מקום-טקסט', לא נעמיק בכך; מכל מקום, נתנסיתי בקריאת יל"ג דווקא כאן, וב'מקום שהוא כולו וילנה' עולה בלי משים דמותו של מלך ירושלים האחרון ומעניקה גוון כה מוזר לשלל ההקשרים של ירושלים דליטא.

18 גורדון, כתבי, עמ' 62.

19 גורדון, שירה, עמ' קא. המשפט הזה מסומן היטב, הוא לוכד את העין. מובלט גם במחקר יצירת יל"ג, למשל: פיינר, יל"ג כאנטי-קלריקל, עמ' 222.

20 משהו על כך ראו אצל ראובן שהם: שהם, התשתית הנבואית, 79-97. לדעתי המצב אף יותר אירוני משום שהמחבר אכן אסור, ובכך מזדהה עם המלך, אך גם ירמיהו היה אסור, וכמובן זה לא עולה על דעתו של יל"ג, למצער לא מובע בעוצמה בשיר.

לקרוא בטלז

יש אווירה לפירנצה, יש גם אווירה לטלז; משהו עליה ועל הנצחתה ייאמר בפרק ז. ובכל זאת, כמעט מיותר לומר, כאן מדובר על משהו שונה לחלוטין; ולא רק משום שמניין התיירים (הלא-יהודיים) לטלז לא ירבה ככל הנראה (בעתיד הנראה לעיין) על גלי התיירות לפירנצה. 'במקום הטקסט מעורר אמוץ; איזה טקסט, באיזו טלז?'

מבחינת דימויה העצמי, טלז היהודית הילכה בגדולות: "[...] ומעשה באחד ליטאי שנשאל: / 'האם מלונדון הנך?' - נעלב וענה בקפידה: / 'מה לי וללונדון? אנוכי מטלז בכבודה ובעצמה!'.²¹ אולם, דווקא תובנה זו מלמדת כמדומה על הפרובינציאליות המקופלת בה. ישיבה מפוארת, אך בעיר שדה קטנה. הנידחות היא חלק מהגיאוגרפיה הפיסית הממשית שלה, אך לא בהכרח נתח בגיאוגרפיה של הזיכרון. טלז הישיבתית מעוררת מחשבות על מרחבי נידחות. אפשר להסביר - ואינני הסמכות לכך - מדוע התרכזו ישיבות חשובות דווקא באזורים נידחים באופן יחסי במרחבי ליטא רבתי, ולא העדיפו את המרכזים העירוניים הגדולים. אפשר להגדיר - וזה די מדעי - צירים גיאוגרפיים של ישיבות: 'ציר וילנה-מינסק' בלשונו של חיים בן ששון.²² אפשר לצייר לכך מרחבים ספרותיים: 'מירו-וולוז'ין כתחומי תהילתו הפוטנציאליים של 'המתמיד', בניסוחו של חיים נחמן ביאליק ("[...] ושמך אשר כוסה כיום במשאון, / יופיע כברק ממיר עד ולזון / והיה לברכה לתהילה ולגאון - [...]").²³ 'מיר-איישישוק-וולוז'ין ביניהן נודדים אליבא דיל"ג בחורי הישיבה ("[...] עמדו על דרכי מיר, איישישוק, וולוז'ין / וראו בחורי עוני הולכים בחיפזון [...]").²⁴ גם טלז ניתנת לשיבוץ במרחב נידחות מעין זה בליטא - ציר 'פוניבו-טלז'; ובתוך הציר, ניתן לכאורה להבין מדוע ישיבה בעיר שדה קטנה שבפריפריה (טלז) קדמה בזמן לזו של פוניבו' הגדולה והקרובה למרכז הימנה (בשאוולי שנמצאת ביניהן, ישיבה דוגמת 'ישיבות ליטא' רק תוכננה.²⁵ וגם בהקשר

21 שמעוני, ספר האידיליות, עמ' צד.

22 ציר וילנה-מינסק מאפשר נגישות יחסית, אך ביישובים הגדולים אין ישיבות מובהקות; במובן מסוים, וולוז'ין מחליפה את וילנה (משהו על כך, להלן פרק ג).

23 ביאליק, כל כתבי, עמ' עז.

24 בשירו 'שני יוסף בן שמעון' גורדון, שירה, עמ' קנז.

25 סופר על הרב ר' אהרן באקשט רבה של שאוולי משנת תר"ץ: "[...] מיד כבואו לשאוולי ניגש ליסוד ישיבה גדולה שתהא לשם ולתפארת בכל מדינת ליטא. ברוח זו פעל ועשה בכל חניותיו, בהן נתגלגל מעיר לעיר לשמש בהם כרב וכמנהיג. בכל עיר ועיר בה שימש כרב השתולל ליסוד ישיבתו להרביץ תורה ומוסר" (אלה אזכרה, עמ' 74).

זה, הבנה היסטורית לחוד ושאלת המקום והזיכרון לחוד, והנידחות תופסת גם בזו וגם בזו.

לקרוא בטלז: יש תיאורים מעניינים מאוד של רחובות טלז (פרק ז), והעובדה שהעיר, למצער מרכזת, לא השתנתה בהרבה, מאפשרת לחוש בה את תחושות המקום-זיכרון הידועות. זה נכון גם לגבי מקומות אחרים בליטא ומחוצה לה; אולם, דומה כי 'הדגם של פירנצה' מסתבך כאן במיוחד; אין זה פשוט כלל ועיקר לספוג את התורה של טלז כמעוררת אמון דווקא ליד מבנה הישיבה בטלז. עקבתי אחרי תיירים יהודיים העומדים לנוכח בית הישיבה, זיהיתי תחושה מוכרת של התפעמות, אבל התורה, התורה?! דווקא כאן לנוכח שרידי הישיבה?!

בטלז, ולא רק בה, מתחולל משהו שחורג מיחס פשוט בין טקסט למקום. כאן נוצר כמדומה האפקט של האנטי-מקום; ההסתגרות הספרותית שמתאר ביאליק, אומנם בדברו על ישיבה גדולה אחרת, פועל גם כאן. הישיבה היא מומשלת לבית סוהר, גם בגלל השקפת עולמו של הכותב, אך גם בגלל ההסתגרות מדעת: "וכאילו לא נגעו עד בית האסורים"; "[...] אסירי הפינות בזמרתכם הנוגה / התבכו ימיכם הקבורים ובאים [...]"; "הקבורים חייהם במחשך, בצינוק" - באסירים מדובר; לדידו של ביאליק, כה שקעו בבור כלאם, כה הפנימו את אסירותם, עד שגם השכינה, שהחופש הוא מידתה, אולי לועגת להם. ובאווירה שכזו סופג התלמיד-אסיר "[...] ריחות חצירי גנות ערבים [...]". הבאים 'מאליהם', מסתגרים מבעד לחומות הכלא-ישיבה והם מתעים, מתעתעים בו, מטעים את הלומד. הכול בישיבת הכלא הזו מתרחש בפנים, החוץ רק מאיים; הלוואי ולא יהיה קיום, חשבו האידיאליסטים שבין ה'כלואים'; ובאווירה שכזו, מאי נפקא מינה איך נראית וולוז'ין או טלז?! הן במבט מבפנים - בתי הסוהר כולם דומים.

ביאליק מדבר על 'בית סוהר', הרב יצחק בלוך מדבר על שבירת המרחק והמרחב. שניהם, ביאליק והרב בלוך, רחוקים בהשקפה ככל שיהיו, לדבר אחד התכוונו, שניהם נוגעים בעצם עולמה הפנימי של הישיבה:

שגם גדולי תורה שמוצינים את תכונתם בתור מסוגרים בד' אמות של הלכה ולנו נדמה לפ"ז [=לפי זה] כי דבר אין להם עם הוויות העולם ואינם מעורבים בדעת עם הבריות, אבל באמת א"א [=אי אפשר] לגדול בתורה לבלי הבין את התורה ואת הבריות. דווקא ע"י התורה הכרתו מתרחבת ונוגעת אף ברשעים וברחוקים ביותר. [...] על כורחך הגיעו לידי בינה זאת ע"י לימוד התורה, המגולות אף את הפינות האפלות בנפש האדם. [...] ואדרבא ת"ח [=תלמיד חכם] המופנה על הכול ע"י אספקלריא של התורה, רואה כל דבר כפי מהותו הנכונה. אין לו

להקב"ה אלא ד' אמות של הלכה בלבד, היינו אין בעולם יותר משיש בהלכה. [...] לפי"ז [=לפי זה] מובן מאליו כי ד' האמות אינם שטח צר, אלא העולם ומלואו נכלל בהן שאין לך דבר, שהתורה אינה דנה עליו ומקפת אותו. [...] אשרי הזוכה לדור בד' אמות ההלכה, אשר בתחומן לא ישלטו פגעי הזמן כי ירגיזוהו ממנוחתו. 'אחד שאלתי מאת ה' ... שבתי בבית ה' כל ימי חיי' [...] על כן לא יירא בהמיר ארץ, נכון לבו לבטוח בה'²⁶

חשוב לאפיין את הטקסט הזה. הכותרת לסדרה המסיימת את ספר מאמריו של הרב יוסף יהודה ליב בלוך 'שעורי דעת', אומרת הכול - 'דרכה של תורה'; הקטע הוא של הבן - הרב יצחק בלוך: הגדול האחרון מטלז, רב אחרון (אב"ד ור"מ [=אב בית דין וראש מתיבתא]) בישיבת טלז, בן למשפחת הרבנים המפורסמת, מרבניה האחרונים של העיר היהודית שחרבה, חותם את הסדרה ואת הספר כולו. קטע אחרון של רב אחרון; בהקשרים שכאלה, בשעה שעומדים לנוכח הישיבה החרבה, לסיום יש משמעות החורגת בהרבה ממשמעותו של 'סוף ספר' גרידא. הקטע עצמו מוכתר בכותרת - 'ד' אמות של הלכה'. האם דבריו מעוררים יותר אמון כאן, בטלז? מי שניצל ואחרי החורבן העביר את ישיבת טלז לקליבלנד שבארצות הברית,²⁷ לא יסכים לכך, מן הסתם; הוא לקח את 'אווירת טלז' הערה אותה במלואה למיכלים של ספרי קודש ודרכי לימוד והציבה כפי שהיא בד' אמות חדשות: טלז שבקליבלנד. בקריאה בטלז, במקום המקורי, ניתן מן הסתם לדבר על אותם קשרים ידועים שבין טקסט למקום, כולל איזה קשר מיסטי שבין הנוף המקורי לתוכן המיוחד שנכתב בו, ולקשר המורכב שבין האישיות הכותבת לבין מקומה, שנוטים לנסחו, בעקבות טשרניחובסקי, ב'אדם שהוא תבנית נוף מולדתו'; אין ספק, תעבור התורה לקליבלנד כמה שתעבור, ניתן לטוות כאן קשר כלשהו בין עקבותיה לשרידי מקומה.

יחד עם זאת, יש בקטע הזה משהו מטריד; סיום ב'שבתי בבית ה' כל ימי חיי' [...] על כן לא יירא בהמיר ארץ, נכון לבו לבטוח בה', הוא סיום של ספר שנכתב זמן קצר לפני סיום חייה של ישיבה וקהילה שלא זכתה שיתקיים בה 'שבתי בבית ה'. מטריד; ואולי 'מטריד' הוא סימן האווירה האמיתית של טלז, סמוך ליערות, סמוך כל כך לאגם שאגדה מספרת שער היום יש הנמנעים מלרחוץ בו בגלל היהודים שהוטבעו בו. טלז שהייתה בה גם ישיבה, אך גם קהילה שאיננה עוד.

26 בלוך, שעורי דעת, עמ' 215-216.

27 הרב אלי מאיר בלוך בנו של הרב יוסף יהודה ליב בלוך, אופיין על ידי גיסו הרב חיים מרדכי קטץ: 'ראש הישיבה הקדושה בטלז, מחולל ומייסד מרכז התורה בקליבלנד אוהיו בארצות הברית [...]'. (בלוך, שעורי דעת, ג, עמ' ח).

אפשר לנסות את השיטות של אלפאן בלום בהרבה מקומות; כאן זה לא כל כך עובד. תייריים עומדים ברחוב לא־רחב (מאפשר בדוחק חניית אוטובוס). ליד בית הישיבה. חלקו התחתון שרד באופן מלא וחזיתו מעוטרת בשלט מתאים, כמקובל היום בליטא, מספר על מה שהיה, מה שהיה בפנים, בתוך הבית הסגור למבקרים, למרות שבעצם, אם הפנים הוא 'ד' אמות של הלכה, אי-אפשר לספר על מה שהיה בפנים; הפנים לא היה מקום, הוא היה 'שבירת מקום'. אבל למקום יש גם היסטוריה ולא רק פילוסופיה, ולכן מספרים ושומעים. אין פלא, מתעוררים כאן הרהורים שאינם מרפים. המבנה איננו גדול, אך כמו ישיבות אחרות בליטא רבתי שמבניהן נותרו, בחיצוניותו הוא דווקא איננו מזכיר את אותן שורות ידועות של ביאליק (לעיל) שרואות רק את העליבות שבמבנה הישיבה. במבנה הזה קרו דברים שלכאורה אינם תורתה של טלו; היו מרידות של תלמידים, והתיחום החד בין פנים לחוץ - בעצם כצפוי - לא היה טוטלי; ובכל זאת העיקר בטלו - על כך ישבעו רבים - מוסב על 'ד' אמות של הלכה, ו'ד' אמות' שכאלו אינן מקום במובנו הפשוט.

ההרהורים רבים, אך שאלת האווירה ביחס לתורתה של טלו חוזרת; דווקא כאן! חיפשתי קטע לקריאה ליד הישיבה בטלו; מצאתי את הקטע המסיים של ספר שכולו טלו, כולו זיכרון לטלו. קטע הלקוח מתוך לקט מאמריו של גדול טלו הרב יוסף יהודה ליב בלוך ('שעורי דעת') המסתיים בסדרת מאמרים קצרים של גדול טלו הלא הוא הרב יצחק בלוך - רב אחרון בישיבת טלו; כולו טלו - וטלו לא קיימת בו. בכל מקום - דומני שעל-פי הגדרה - חסר דבר מה, כאן ההיעדר הוא העיקר, הוא מלכתחילה.

האם נותר בטלו 'מקום'? בהקדמה ל'חידושי תורה' של הרב יצחק בלוך כותב גיסו הרב קטץ [=כץ], עליו ועל המקום:

[...] שבהפוך ד' את ערי הכפר וכלה חמתו במבחר בני ישראל ולא היה ביום אף ד' פליט ושריד ונהרגו ונשחטו ונשרפו ונקברו חיים על קידוש שמו המיוחד עם ד' ובית ישראל, תופסי התורה, מפענחי צפונותיה ומגלי מסתוריה, מישרי הדורים ועורך מערכיה, וביניהם אדמו"ר הקדוש הגאון האדיר מרן ר' אברהם יצחק בלאך זצוק"ל, אב"ד דטעלז וראש ישיבתה המעטירה, המפוארה והמפורסמת בכל קצויה תבל בדרכה המיוחדת בהלכה ודעת ה' שנרצח יחד עם שאר רמ"ו ומנהלי הישיבה ומאות תלמידיו, חברי הכולל, בני הישיבה ועדתו הקדושה, ביום המר והנמחר כ' תמוז שנת תש"א, בכפר ראיון שע"י טלו ע"י הנאצים ימ"ש, [...] ואף שנשרפו

גוילי ספר תורה האותיות פורחות באויר.²⁸

הציור המופלא של 'ערי הכיכר' מנתק מכל מקום (נועזות המטפורה שוברת את כל הכללים; איך אפשר לכנות את טלו 'ערי הכיכר', אם לא על שם סופה?!). מדובר ב'אותיות פורחות באויר', ולכן אין כאן מקום. כשהמקום הפיסי מתאדה, נוצר דבר-מה חדש; בנסיבות אלו טלו הופכת למושג. מאמר זיכרון לרב אברהם יצחק בלוך פותח ב"הרב ר' אברהם יצחק בלוך, רבה וראש ישיבה אחרון של טלו בליטא, היווה את התגלמות כל הערכים הכלולים בטלו, אשר היתה יותר מעיר ויותר מישיבה - כי מושג היתה. מושג רב-ההיקף והמשמעות. [...]".²⁹

"הפה בית היוצר לנשמת האומה?" שאל ביאליק על ישיבה ליטאית אחרת, דומה. שאלה לא-פשוטה, שתשובתה איננה מונחת בצדה; ביאליק בוודאי הכיר-הציע בית יוצר חלופי. "עוד יש ערים נכחדות בתפוצות הגולה", פתח את שירתו שבה שיבץ את השאלה ההיא. כידוע, טלו היהודית נכחדה מסיבה אחרת, ואם כל ההרהורים הללו נולדו ליד שרידיה, אולי לא נכחדה לגמרי.

לקרא על מדרכות שאוולי

במרכזה של שאוולי דהיום ניתן להצביע על מה שראוי בעיני לכינוי 'המשולש של שאוולי': שלישיה של מבנים בעלי משמעות עירונית ותרבותית. בכיכר המרכזית בולטים מאוד מבני העירייה והכנסייה, וכן, הצלע השלישית. היום בכיכר המרכזית של שאוולי נמצא גם מבנה אוניברסיטאי מהתקופה הסובייטית, הוא בולט בגסותו האדריכלית, אך לא הוא הצלע המבוקשת, הצלע השלישית חסרה. מבחינת התייר היהודי נמצא שם גם חסר-נוכח - בית הכנסת הגדול של העיר;³⁰ היה ואיננו עוד. אני מתבונן במה שישנו ומשתדל שלא לשכוח

28 שעורי רבינו הגרא"י מטלו, א, טורנטו תשי"א. אחיו הרב מאיר אליהו כותב: "[...] וימצאו בספר זה איזה נחם על אברתנו הגדולה במותו מות קדושים בידי האשכנזים הארורים ונושאי כליהם המתועבים במדינת ליטא [...] בישיבה הק' דטלו, אשר זכינו להקימה אל על בארצות הברית בעיר קליוולאנד".

29 אלה אזכרה, עמ' 26. הדברים נכתבו בסקירה על הרב יצחק אברהם בלוך - טלו.

30 כך סופר על 'בית המדרש הגדול' בספר על יהודי שאוולי: "[...] נבנה מחדש בשנת תרנ"ה, בית המדרש הוא מקדש מעט האחד בעיר לכל עדת בני, חומה בשתי דיוטות עם חלונות גבוהים לצד מזרחי מעשי ידי אמן. בגונם הצבעוניים צופים ממעל בשפעת קרני השמש, ואורן שפוכות על פני חלל הרחוב מתחת, ולמעלה כפת בית המדרש גבוה, פרושה ככפת הרקיע תכלת על ראשי המתפללים, ומאזין לתפלתם אשר בוקע ועולה עד לשמים, בתוך תומכים את תקרתו הגבוה, עמודים, עמודים גבוהים של ברזל, ממעל להם עזרת נשים סביב משלשה צדדים, בפנים שורות שורות ספסלים רחבים וארוכים מהוקצעים ונאים, עמדו לפני עברי בית המדרש לפאת דרום ופאת צפון והספסלים מסומנים למקומות קבועים לבעלי בתים המתפללים תמידים כסדרם [...]". (כהן, קורות היהודים בשיאוליא, עמ' 52).

את מה שאיננו. מרקם עירוני המשלב מבנה כנסייה בסמיכות למבנה של הרשות העירונית במרכז של עיר, הוא עניין מוכר. אלו בסך הכול מבנים, אך קריאה בשאולוי מגלה כי מאחוריהם מסתתרים מצבים, פעולות, דמויות.

מה קוראים בשאולוי? אין בה בעיר התעשייתית השגרתית הזו הרבה 'מלכתחילה'; היא לא הטביעה את חותמה ביצירות ספרותיות נעלות, ולא הותירה הרבה קטעי הגות מעמיקים,³¹ אך בדיעבד השאירה מספר טקסטים חשובים ביותר שמספרים את סיפורו של הסוף - סופה של קהילה שוקקת חיים וחרוצה, שדרך אגב, תרמה לא-מעט לליטא; סופו של אחד מארבעת הגטאות הגדולים שכלאו את יהדות ליטא העירונית בצבת ההשמדה. הסוף הותיר חותם: יומניהם של אליעזר ירושלמי,³² אהרון פיק,³³ זיכרונותיו של דב שילנסקי,³⁴ שירים באידיש מן הגטו,³⁵ והסיפור הגדול בספר 'יהדות ליטא'.³⁶

קריאה בשאולוי מגלה כי בכל זאת מישהו בכנסייה המקומית שידר אהדה ליהודים, ראש העירייה פעל הפוך; זוהי - על רגל אחת, כמוכן - ההיסטוריה. הזיכרון מבקש אחיזה בשטח; המתבונן רואה מבנים סטטיים, אך מספר ציטטות מפנקס שבלי' מדובבות את המבנים, משרטטות מאבק בין כוחות המעוגנים בהם. שאולוי של ראשית המלחמה; פרשה שהסעירה את יהודי העיר בראשית הפורענות הייתה הניסיון להעבירם לעיר השדה הצפונית ז'גר, לא הרחק מגבול לטווייה, על הכביש משאולוי צפונה, ניסיון שנתפס, ובדין, כגזרת השמדה על העוברים. היהודים חסרי האונים זכו לבעל ברית זוטא - נציג הכנסייה: "הכומר לאפיס אף נסע בעניין זה לקובנה, אבל שם רמזו לו ברורות, שאין הדבר מעניינו ושימעט להתערב לטובת היהודים".³⁷ הלה לא נרתע מלפעול גם בפרשה אחרת שגרמה דאגה איומה

31 לכל אפגע בכבודה אציין כי בה נוצרה יצירתו המחקרית-הגותית של ר' משה רובינשטיין חוקר התלמוד, שהגיע לעיר אחרי מלחמת העולם הראשונה. צמיחתו כהוגה דעות משקפת את עולמה של שאולוי; בבעלות המשפחה היה מפעל לצבעים ('סטאר') שנהל על ידי בנו. הוא נעזר בשהותו בעיר בספריה עשירה ביותר ופרסם מספר חיבורים בנושא שהתפרסמו בקובנה בשנות השלושים. נכסי המשפחה הועמדו לרשות יהודים נוקקים בגטו והוא הושיט יד לכל נצרך. הוא המשיך לעסוק במפעלו המחקרי גם בגטו. נלכד יחד עם נכדיו באקציה של הילדים (5.11.43). בנו הצליח לחמוק אחרי חיסול הגטו, אך צרור מכתבי אביו נעלם. (גפני, ר' שמואל משה רובינשטיין).

32 ירושלמי, פנקס שבלי.

33 פיק, רשימות מגיא ההריגה.

34 שילנסקי, חשכה לאור היום.

35 שירים מגטו שבלי.

36 יהדות ליטא, ד, עמ' 183-231. מבוסס על עבודת המוסמך של סימה איציקס.

37 ירושלמי, פנקס שבלי, עמ' 33. על הפרשה ראו גם: פנקס הקהילות, עמ' 667.

בתחילת המלחמה - גורל הילדים שנלכדו במחנה בפולאנגן: "[...] הכומר לאפיס בלבד התעניין בגורל הילדים, אבל גם הוא לא הצליח לעזור את חבריו לפעולה".³⁸ העירייה - בראשות ראש עירייה שנבחר לפני הכיבוש הגרמני בתמיכה חזקה של היהודים³⁹ - פעלה לגמרי אחרת; בפרשת ז'גר: "[...] מיהרה העירייה והעבירה את מחצית האנשים ממושב הזקנים לז'גר [...]".⁴⁰ ומאוחר יותר, במהלך הניסיון להקים בית חולים בגטו: "[...] אז ביקשו הנציגים שהעירייה תמסור להם בית הנמצא כמעט בתוך הגטו והופרד ממנו באופן מלאכותי. גרים בו שלושה אנשים. יוצאו נא אותם וייסדו שם בית חולים בשביל היהודים. הבקשה נדחתה [...]".⁴¹

כמו במקומות אחרים המראה מזכיר, מראה שאולוי של ההווה מצית זיכרונות; מה שקיים מזכיר, ומתוך הקיים עולה גם החסר, והחסר חסר בגלל מה שקיים. עיריות שבעולם נועדו להעניק שירותים לאזרחי העיר; עיריית שאולוי העניקה ליהודיה אזרחי ליטא שירותי גירוש. עבור יהודים, עיריות נושאות זיכרונות שכאלו בהרבה מקומות; אשר לליטא, גם עיריית קובנה אוצרת זיכרונות שכאלו (פרק ד). גם בקובנה אי-אפשר לעמוד אדיש ליד בניין העירייה (היפה!) ולהתפעל מהארכיטקטורה, גם בה היה בכנסייה המקומית מי שניסה לעזור (והיו שלא). בשאולוי הדגם הזה פעל במלוא עוצמתו.

לעתים דווקא הסתמי שבמקום הוא הקושר אליו. פסעתי פעם ברחוב טרקו בשאולוי היכן-שהו בתחילת הרחוב, לא הרחק מ'בית הסוהר האדום' - לא הרחק מהכניסה לגטו. בור סתמי שאינני זוכרו אל נכון - לא את מראהו, לא את קוטרו ואף לא את עומקו - אך הוא חייב ירידה לכביש, הוא הזכיר - ואת זאת אני זוכר היטב - את חוקי הגטו הזה, החובה לרדת מהמדרכה לכביש. גטו, גטו ושיגעונותיו; כל הגטאות דומים וכל אחד מהם משגע בדרכו שלו; גטו, גטו ויצירותיו פרי שיגעונותיו. כאן, בקו שבין המדרכה לכביש, במקום הסתמי ביותר שניתן להעלות על הדעת, נוצר 'קשר המקום' עם הסתמי, שבשנים ההן היה נורא בדיוק כמו הלא-סתמי, אם לא נורא ממנו; ולכן אין שם בעצם, ברחוב ההוא, מקום סתמי. הסתמי-לא סתמי הזה עורר ליצירה; שיר שנכתב בגטו בשנת 1942 (חנה חייטן, תרגמה מאידיש: אטה גוז):

38 ירושלמי, פנקס שבלי, עמ' 35.

39 פנקס הקהילות, עמ' 667.

40 ירושלמי, פנקס שבלי, עמ' 34.

41 שם, עמ' 49.

'שמעו שכנתי', פונה המדרכה / בגאווה וביורה / אל הדרך הבלתי סלולה: / את בוצית ומזוהמת ותסלחי לי, / ואני נקייה ומבריקה / לעיניי ממש תאוה / פעמיים ביום מטאטאים אותי / ואתך מתי, אנא הגידי לי? / עלי מטיילים אנשים מהודרים / וגם אנשי צבא / במדים מפוארים, / כולם שמחים, / מתבדחים וצחקים, / האם זכית פעם לכבוד כזה? / האם יכולה את להרגיש את זה? / וכי עלייך במטותא, / מי כבר יכול ללכת / על דרך בוצית ומלוכלכת? / מזי רעב, בלויי סחבות, / שזורעים לאורכה דמעות. / תודה לאל, שבינינו מפרידה / לפחות תעלה צרה. /

והדרך - דרך אבנים קשה, / אך לגמרי לא טיפשה, / כך ענתה למדרכה: / אם הייתה לך, שכנתי, / מקצת תבונה / היית בוודאי גם מבינה. / שגאוותך וכבודך הם בשבילך / ההיפך - רק בושה, / בהגיון לחשוב נסו / מי נהנה היום מניקיון? / הגידי מי? / רק כאלה שירו באלפי בני אדם, / רק כאלה ששפכו נהרות של דם, / רק כאלה ששרדו ונהנים / מנכסיהם של אחרים - / אלה הולכים עלייך בשמחה וברינה, / ותודה לאל, שעלי / לא נשמעים לילי רוצחים, / עלי אכן הולכים / קרועי בגדים ויחפים, / אבל תדעי שמאשרת אני ומרוצה / שעלי צועדים שבויי מלחמה / ויהודים, מרבב של דם נקיים. / ולכן כעבור הרבה שנים / אשאר רק אני בזיכרון האנשים. / אותך כלל לא יזכירו, ישכחו, / ורק עלי יצביעו ויספרו. / כאן, ילדי בשורות של 5 צעדנו / תחת משטר מתעלל ואכזר, / והדרך היא ששמעה וראתה כל דבר. /

ולכן על אף חיינו המאוסים והמרים / את הדרך. העדה היחידה / נזכור לעולמים.⁴²

השירה פונה אל העתיד, מטילה חובה נצחית - 'נזכור לעולמים'; היומן מתעד את העבר. בניסוחו של אהרון פיק, בפרק 'הגזרות שלפני היציאה אל הגיטו', מצטיירת גזרת המדרכות כך:

[...] האיסור להשתמש במדרכות. הגזרה הזאת מעליבה ומכאיבה באופן נורא. היהודים הולכים כצל בנטותו בצדי הרחוב, והנוצרים הישרים מתביישים. הרגלים נגפות באבנים הנושרות והבולטות מהרצפה, סגולה לקלקל את סולי [=סוליות] הנעלים, שאין להם עכשיו תקנה מפני חוסר עור, ואת הערדלים שקשה מאוד למצוא תמורתם. מאליה מתעוררת השאלה: איך יעמוד רוב הציבור בגזרה זו בחורף, כאשר השלג יתערם בצדי הרחוב? [...].⁴³

42 גחלת, אדר תשס"ז מרץ 2007, עמ' 33.

43 פיק, רשימות מגיא ההרגה, עמ' 103.

דה-הומניזציה באמצעות המדרכה, הגרמנים לא יכלו שלא לחשוב על כך, ולכן, היו עוד 'גזרות מדרכות', רבים סיפרו עליהן,⁴⁴ אך בשאולוי כתבו על כך שיר. לא הרחק ממרכזה של שאולוי של ההווה, בהחלט במרחק הליכה, נמצאים אזורים מגורים בעלי אופי כפרי למדיי. בתי עץ חד-קומתיים, חצרות גדולות באופן יחסי, עצים גבוהים, הדרכים לא-לגמרי סלולות; במבט תיירותי - סביבה נאה, אוטנטית. אכן, בהליכה מן המדרחוב שבמרכז העיר לכיוון מבנה בית החרושת המרשים של פרנקל והמבנים היהודיים שליידו (בית הכנסת! להלן פרק א), או לבית העלמין היהודי, במורד הפונה אל האגם שמול בית החרושת, ניתן לחוש תחושה כפרית למדיי. כפריות נינוחה זו בולטת במיוחד על רקע גינות של ירקות ופרחים המעטרות כל חצר וחצר ומשוות לה מראה שלו ורוגע; כפר בתוככי העיר. ביומן הגטו מצאנו הערה בקשר לגינות:

[...] בנוגע לקלסתר פני הגטו ראוי לציין פרט אחד חיובי, הינו שכמעט על יד כל בית נמצאה גנה קטנה או גדולה. באביב ובקיץ משוות אל נכון הגינות האלה יופי ידוע על הנוף ונותנות לו אופי של כפר יפה. אבל לעתות האלה עוד לא הגענו ולא היה עוד שם הגיטו, ובסוף הסתו אחרי אשר אספו את הירקות, ובתחילת החורף התמונה הייתה עגומה מאוד, באשר על יד כל בית נמצאה חלקה מרופשה, ריקה ושחורה. בעת האחרונה הגישו הרבה בעלי בתים תביעות לתושבי הגיטו בעד יכול הגינות: כרוב, תפוחי אדמה וכדומה שנשארו עוד שם, כאשר נוסד הגיטו, והדיירים החדשים נהנו כביכול מהם. התביעות

44 למשל, לגבי קובנה. הציווי של קרמר מושל קובנה הגרמני: 1. אסור ליהודים לבקר במקומות ציבוריים. [...] 3. אסור ליהודים ללכת על המדרכות. מותר להם ללכת כיחידים, בימין הכביש. 4. אסור ליהודים להשתמש בתחבורה הציבורית [...]. (סגלסון, בלב העופל, עמ' 47). איסור זה השפיע עמוקות, ונזכר היטב: "עוד יום - ועוד גזירה: מהיום מותר ליהודים ללכת רק בצידי הכביש ולא על המדרכות" (וולבה, ואמונתך בלילות, עמ' 47). הרב אשרי בבירור הלכתי הקשור לנרצח שנשא בבגדו מרגלית: "[...] והיות שע"פ פקודת הגרמנים אסור היה על היהודים בהיותם מחוץ לחומת הגטו ללכת על המדרכה כדרכם של בני אדם בני חורין, אלא עליהם ללכת באמצע הרחוב עם שומריהם הגרמנים כאסירים, נאלץ היה גם עובד כפייה זה כדי להסתיר מעין הגרמנים את זהותו שהוא יהודי, ללכת על המדרכה כדי שהגרמנים לא יחשדהו שהוא יהודי [...] לאחר שהמרצחים רצחו את נפש היהודי הזה הם הביאוהו לגטו ומסרו אותו ליהודים למען ישמש אות לבני מרי למען ישמעו ויראו ולא היינו לעשות כמעשהו הרע שעשה לצאת מחומת הגטו ועוד ללכת על המדרכה כבן חורין" (אשרי, ממעמקים, ב, עמ' ע). ריאיון של חנוך ברטוב עם שולמית אלחנן: "[...] ההוראות הראשונות נגד היהודים היו לשאת טלאי צהוב, וגאסר עליהם ללכת על המדרכות. זה היה קיץ, חיפשנו ומצאנו בד קטיפה צהוב, עשינו טלאים יפים מאוד והלכנו לטייל בגאווה באמצע הרחוב. רצינו להראות שאנחנו גאים בטלאי. זה לא חרפה בשבילנו. פעם אחת אמר לי ליטאי אחד, בצחוק טוב ללכת ככה באמצע הרחוב, אז עוד היתה לי חוצפה לענות לו 'יותר טוב ללכת עם הסוסים מאשר אתכם' [...]" (ברטוב, מחוץ לאופק, עמ' 98). ראו גם: אילתי, לחצות, עמ' 37. הוא מספר איך חצו כביש באלכסון כדי להימנע מן ההשפלה. בוויילנה, לפני הגטו, אברהם סוצקובר: "פקודה רפה פקודה [...] על המדרכות אסור ליהודים ללכת. מותר להם ללכת רק על הכביש ואחד אחד, כהליכתם של אווזים" (גרוסמן וארנבורג, הספר השחור, עמ' 250).

הנן מוגזמות על-פי הרוב וממונם של ישראל ילך עוד הפעם לאיבוד [...] 45.

שאוולי היא עיר ליטאית טיפוסית, היא הייתה גם עיר יהודית טיפוסית, יותר מדיי טיפוסית; על-פניו נרקם בה, בין שתי המלחמות, גם שיתוף פעולה טיפוסית, שהיומנים, השירים והזיכרונות מלמדים כמה שקרי היה. איך קוראים בשאוולי? קריאה בשאוולי היא קריאה ישירה בלי התחכמויות. מתוך שאוולי ועל שאוולי נאמרו משפטים שאינם משאירים מקום לדמיון:

[...] בלתי אפשרי הוא לתאר בדיוק את רציחותיהם של המוני הליטאים. הרוצחים התנפלו בחמת קצף, ברגע הראשון שאופשר להם לעשות זאת, על היהודים מחוסרי המגן, והרגו ופרעו בהם, כאילו היו שונאיהם המושבעים מדורי דורות. באותם הימים נוכחנו לדעת בליטא עד כמה שאין ביכולתנו לסמוך על 'ידידותם' של שכנינו. בעיר שאוולי נתגלתה התמונה המבהילה הזאת יותר מבשאר עיירות. שמה ראינו והרגשנו בחוש את התהום המפרידה בינינו. [...] פרשת השמדת יהודי ליטא מוכיחה שהליטאים חיכו רק במשך כל השנים הרבות להזדמנות לשפוך את חמתם על יהודיהם להרגם ולבזזם, וכל זה למרות שהתיימרו תמיד לחיות ביחסים ידידותיים ותקינים עם היהודים [...] 46.

ביקשתי פעם לקרוא בשאוולי, נזכרתי כי יהודה ליב גורדון (יל"ג) עסק בהוראה בערים בציר (חזרנו לצירים) 'פוניבז'-שאוולי-טלז'. בשבתו בשאוולי התלוץץ, כדרכו, בלשון נופל על לשון: 'ירדתי חיים שאולה...'. איש לא התלוץץ שעה שקהילת שאוולי ירדה חיים שאולה ביערות הסביבה; שאוולי 'עיר השמש' (פרק א). הייתה שחורה כשואל, ודב שילנסקי, מהאחרונים שכתבו עליה, העניק לשמשה משחק לשון קולע נוסף 'חשכה לאור היום' 47.

חוץ מיל"ג אין הרבה מה לקרוא בשאוולי האפורה, אלא אם כן קוראים על מדרכות. קריאה בשאוולי היא קריאה של זיכרונות השואה. בדרכה שלה שאוולי הפכה למושג - גם היא מושג - 'בעיר שאוולי נתגלתה התמונה המבהילה הזאת יותר מבשאר עיירות'. היא איננה טלז שבה המקום, אם לא הפך לאוטופיה ממש, מתכווץ לדלת אמות; מספר האמות של בית החרושת של פרנקל לא השתנה, נותר כבימי זוהרו; באין יהודים - ייעודו של הארמון של פרנקל השתנה, לא הממדים. שאוולי, מראש, לא הייתה מקום היצירה הגדול בישראל. לא הייתה בה ישיבה

45

פיק, רשימות מגיא ההרגה, עמ' 115.

46

הרב אפרים אשרי, הרב ר' אהרון באקשט - שאוולי: אלה אזכרה, עמ' 74-75.

47

שילנסקי, חשכה לאור היום.

מהסוג של טלז ופוניבז, לכל היותר תוכננה (לעיל), אבל גם שאוולי נותרה מושג; מרגישים זאת היטב בפסיעה על מדרכות.

לקרוא אנקדוטה על ז'גר

ז'גר - צפון ליטא, בדרך צפונה ללטווייה ומעבר לה. בז'גר הושמע סיפור על דרשנות ומושך לעשות בה דרשנות על סיפור:

פעם נזדמן מגיד לז'גר לדרוש דרשתו. אולם, באמתחתו לא הייתה אלא דרשה אחת, ומשמעו כי ז'גר מפולגת לשתי קהילות נפרדות ועליו לנאום בשני בתי מדרשות, נתון היה במבוכה. איככה ידרוש אותה דרשה בשני המקומות? ואם יזדמנו בני ז'גר החדשה לחלק הישן של העיר, או להפך, וישמעו מפיו בדיוק אותה דרשה? אך המגיד אדם פיקח היה והמצאה המצאה מחוכמת. בעלותו על הבמה בז'גר החדשה, פתח ואמר: רבותי, שמוע שמעתי כי פילוג שורר אצלכם. וכיוון שאין אני רוצה ליטול חלק במחלוקת ולפסוק הלכה לטובתו של צד אחד, איזו ז'גר היא העיר האמיתית החדשה או הישנה, גמרתי אומר בנפשי לדרוש אותה דרשה בשני חלקי העיר. כי אילו דרשתי שתי דרשות נפרדות, היו בני העדה שבית מדרשם היטפתי קודם טוענים לחיזוק דעתם, כי נתתי להם זכות קדימה, כאשר הינם השופרא בשני חלקי העיר. 48

הרבה רוח ליטאית - הומור וחוכמת חיים, רוויים בסיפור הזה, 49 בתת הקרקע שלו חבויה האמונה הגדולה בכוחה המאחד של התורה, כמו גם החשש מפילוג פוטנציאלי הטמון בה, אבל כל נטעה הוא מבוסס גם על גיאוגרפיה. ליתר דיוק, מבוסס על הנהר שוויטה שחילק את העיר הקטנה לז'גר הישנה והחדשה, ויצר - כל כך יהודי - שתי קהילות. 50 הגיאוגרפיה מפלגת, ליתר דיוק, מנוצלת לפילוג, מציעה עצמה לרשות הפסיכולוגיה המפלגת, נבחר איזה ניסוח שנבחר. היסטורית - פחות או יותר - אפשר להציע הסבר נוסף; ר' ישראל ריף שישב על כס הרבנות בז'גר הביא לאחדות, בין השאר, משום שמינה את בנו ר' יצחק זונדיל לרב בז'גר הישנה; אחדות המשפחה מביאה לאחדות (כלשהי) של הקהילה.

בשואה, שום נהר לא הפריד, התאחדו כמובן שני חלקי ז'גר ועמם גם יהודי

48

אלה אזכרה, עמ' 320.

49

אפשר פועל בו גם משחק הלשון ז'גר [=זוגר] באידיש דבין, דרשן.

50

על כך בערך ז'גר, פנקס הקהילות, עמ' 277-282. ז'גר היא קהילה מהעתיקות בליטא, מיושבת ביהודים החל מן המאה ה-16. ירדה מגדולתה עם התרחקות הרכבת מהעיר והתקרבותה לגבול הלטווי.

העיירות הסמוכות זימל, קרוק ויאנישוק. ברקע עמדה הרחבה נוספת, 'תוכנית ז'גר' להגלות לשם את יהודי שאוולי, כשבסופו של דבר, העבירו לשם רק את מושב הזקנים של שאוולי. הסיפור על הציווי הנאצי שהושת על יהודים לירוק על ר' ישראל ריף, כשהרבה יהודים מז'גר זו ומז'גר השנייה נרצחו בעטיו של הסיור, והוא הורה לעשות כן - מאחד, לא רק את ז'גר, גם את כל ישראל. הרבה נרצחו ובראשם שני הרבנים האב ובנו בשעת כל נדרי תש"ב, אחדות משפחתית, אחדותה של ז'גר שעל השוויטה.

מומלץ לקרוא אחרי הפורט התשיעי

'אוסטרליץ' הוא בעיני מהטובים שבספרים העוסקים בזיכרון ובמורכבותו. בחיפוש אחרי הזיכרון הוא מגיע לקראת חתימת הספר למקום שבו נחתמו זיכרונות רבים:

במסעו בליטא כמעט לא מוצא יעקובסון עקבות כלשהן של אבותיו, ובכל מקום אין הוא נתקל אלא בעקבות ההשמדה, [...] על העיר קאונס, שהיה שם הסטודיו שהשל צולם בו בשעתו, מספר יעקובסון שהרוסים בנו סביבה בסוף המאה התשע עשרה חגורה של שתיים עשרה מצודות, ובשנת 1914 התברר שהמצודות האלה, אף על פי שבנו אותן גבוה, ועל אף התותחים הרבים שלהן, אין בהן שום תועלת. אחדות מאותן מצודות התמוטטו אחר כך, כותב יעקובסון, אחרות שימשו את הליטאים, ואחר כך שוב את הרוסים, כבתי כלא. בשנת 1941 עברו המצודות האלה לידיים גרמניות, כולל המצודה התשיעית הידועה לשמצה, שהשתכנו בה לזמן מה עדות פיקוד של הוורמאכט, ובשלוש השנים הבאות נרצחו שם יותר משלושים אלף איש. עצמותיהם כך לפי יעקובסון, קבורות מאה מטר ממוץ לחומה של המצודה, תחת שדה של שיבולת שועל. עד אמצע מאי 1944, כשהמלחמה הייתה אבודה מזמן, עוד הגיעו משלוחים מן המערב לקאונס. ההודעות האחרונות של הכלואים מעירות על כך [...] ⁵¹.

בליטא, מסתבר, כי כש'לא מוצאים את עקבות האבות' צריך לגשת לפורט התשיעי, אחת מן המצודות אשר אין בהן תועלת; אולם, מטיב 'המצודה' מעיק על הספר הזה כבר בתחילתו. כבר בפגישה הראשונה של המספר עם אוסטרליץ, כשעולה בדבריו של חוקר האדריכלות היחס לעבר, נכנסים הביצורים למפת הזיכרונות:

עוד דיבר אוסטרליץ באריכות על עקבותיו של הכאב, שמותחים, זאת התיימר לדעת, קווים רבים מספור, דקיקים ועדינים, דרך ההיסטוריה [...] אומנם דווקא תוכניותינו הגדולות ביותר מסגירות לא פעם את מידת חוסר הביטחון שלנו. כך למשל הארכיטקטורה של הביצורים [...].

וכאן באה ההרצאה הגדולה על תולדות הביצורים.⁵² ביצורים משקפים חוסר ביטחון, זיכרון - ההפך הגמור. מומלץ לעמוד בפורט התשיעי ולהרהר בכך.

לא לקרוא את מאפו בקובנה

חנוך ברטוב ב'מחוץ לאופק, מעבר לרחוב' מספר את סיפורה המרתק והמופלא של משפחה קובנאית שבניה קורצו מחומר שמקובל לכנותו היום 'מלח הארץ'; בתוך כך הוא נדרש לאברהם מאפו:

אמנם גם בעבר שבתו לא אחת בדמויני לאותו פלא ספרותי, אברהם מאפו. יושב לו יהודי בצפון הרחוק, באותה 'סביבה נהדרת העוטה את קובנה' [=הביטוי בעקבות אליעזר שטיימן], במפגש נהרות הניימן והוויליה, וכותב על נופים שלא ראה מימיו, על ארץ חרירה למחצה שבין ים ובין מדבר, ומחבר סיפור אהבה מופלא, הנושק לימי התנ"ך, וסיפור זה שבדה מלבו מצית את דמיונם של יהודי מזרח ומערב, ויש שקוראים בו בשבתות, בשעת מנחה, כבאחד הספרים הקדושים. [...] אכן, כך: אינני בן קובנה, וגם אין שום צורך שאלך היום לסייר ברחובותיה, שבאש ובחרב נתרוקנו מכל הנפשות, שאנשי שיחי היו משרידיהם האחרונים, ואף הם הלכו לעולמם. כל שאני רשאי לעשותו הוא להיות להם פה, ודווקא מן המרחק הכפול הזה - השנים הרבות שעברו קורות חי השונות, [...].

והוא ממשיך על יחסי מאפו והמקום: "בקובנה כתב מאפו על אהבת ציון ועל אשמת שומרון בעידן שמלפני אלפי שנים, הרחק מחוץ לאופק חייהם של המספר וקוראיו. ומדוע לא אנסה לספר ממקומי האחר על משפחה אחת של בני זמני, [...]" ⁵³.

לקריאת מאפו באופן שמוצע כאן מספר אפשרויות: עקרונית, ניתן לקרוא את מאפו בארץ ישראל, ובהנחה ש'העיקר בכוונה' נכפה את היצירה על נוף שמאפו התכוון אליו בלי שזכה להכירו; ניתן לקרוא את מאפו בקובנה, להתאים על נקלה את נופי היצירה לאלו של קובנה, ולזעום (במידה) על אי-ההתאמה הקיצוני בין

52 זבאלד, אוסטרליץ, עמ' 14.

53 ברטוב, מחוץ לאופק, עמ' 14-15.

51 זבאלד, אוסטרליץ, עמ' 246.

נופי היצירה לאלו של ארץ ישראל, ולהקשות מה המחיר הרעיוני שכרוך בהחמצת הנוף. ברטוב מנצל את אי ההתאמה כדי לספר על קובנה בלי להיות בה, משום שאי אפשר עוד להיות בה; היא איננה עוד מקום יהודי. הסיפור מסופר 'ממקומי האחר' על מקום שאיננו עוד.

אני בכל זאת קורא את מאפו בקובנה, והיא חוזרת בהיסוס להיות מקום ששידר אהבת ציון.

לקרוא את העיירה

הקטע הבא - מה מתסכל - מדבר בפי עצמו:

ועד כמה צייר לנו מנדלי [=מוכר ספרים] את חיינו בגלות! נטל את כל חיי היהודים ברחוב העיר הקטנה ברוסיה במשך המחצה הראשון של המאה שעברה, וגם מקצת מן המחצה השני של אותה המאה, ויתן לנו מהם ציור גדול עם כל הפרטים ועם כל פרטי הפרטים, עם כלל הדקדוקים ועם כל דקדוקי הדקדוקים, עד שגם אם נתרחקנו מעט מהם, הכריח אותנו לחזור ולחיות שנית בדמיון את כל החיים הנוראים האלה. נניח למשל כי בא איזה מבול לעולם ומחה מעל פני האדמה את כל היקום אשר ברחוב היהודים עם כל החיים אשר שם ומחה גם כל זכר וכל פליט וכל שריד להם, עד בלי השאיר לנו שום סימן מכל מה שהיה, ונשארו לנו על פי איזה מקרה רק ארבעת ספורי מנדלי הגדולים, 'ספר הקבצנים', 'בעמק הבכא', 'מסעות ר' בנימין השלישי', ו'בימים ההם', וכן עוד גם הספורים והציורים הקטנים שלו, אז אין שום ספק, כי על פי השיורים האלה היה יכול החוקר הבא לחזור ולהרכיב שנית את כל הציור של חיי היהודים ברחוב העיר הקטנה ברוסיה במשך המחצה הראשון של המאה הי"ט, באופן שלא יהיה חסר לנו אפילו קוץ אחד של יו"ד אחת.⁵⁴

אין מה להוסיף, ובמיוחד לא צריך להוסיף שהמבול בא.

לקרוא באין-מקום

לקרוא בוויילנה, לקרוא בטלו, לקרוא בשאוולי ועוד ועוד. במקומות רבים, במיוחד בליטא, המאמץ הגדול לקרוא במקום מגלה שהמקום חסר; הקואורדינטות נכונות והמקום איננו, והוא לא הפך לאוטופיה. בדיון בהיבט מסוים של 'ספרות הדור השני' נכתב על כך אגב שימוש ב'מינוח מקצועי':

54 פרישמן, מנדלי, עמ' VII.

[...] אתר הטראומה הריק לא רק מן הקורבנות, אלא לעתים קרובות גם מההוכחות לעצם היותו 'זירת פשע', מתברר אפוא כמקום של ריק פיזי המקביל לריק הרגשי שאפיון את דינמיקת היחסים בין צאצאי הניצולים להוריהם. שוב ננקט בטקסטים המינוח שבאמצעותו תוארה חווית החסר של הדמויות הפעם בקשר ישיר לאתרים שאליהם מגיעים הנוסעים: ריקנות ו'איך' הם תמצית המפגש שלהם עם לב המאפליה הפרטי שאליו הם נוסעים. את מסעה הגיאוגרפי מגדירה עמליה מהשם [=ההדגשה במקור] כמסע במרחבי הלא-כלום: 'מצלמים שום דבר ימים שלמים, סתם שדות ריקים שיכונים מכווערים שנבנו על החורבות'. [...] החקירה הפרטנית שהם עורכים אומנם מסייעת בידיהם לשרטט את קווי המתאר של 'המקום הנכון', הזמן איננו 'נכון' כלל ועיקר, שכן הרמויות האנושיות ששכנו במקום הזה בעבר נעדרו ממנו לחלוטין. [...] המסע הממשי בעקבות העבר שהוחרב והושמד הוא אפוא מעצם הגדרתו מסע לשום מקום, התקדמות לעבר אתר שלא ניתן למצוא בו אלא את מה שנתפס כגילומן המוחשי של האיננות ושל הריקנות.⁵⁵

המסע למקום מגלה שהמקום איננו, ומוצגת כאן גם סיבה משכנעת - 'הזמן איננו 'נכון' כלל ועיקר'; ובכל זאת, אינני סבור כי המסע מתנהל לשום-מקום. קריאה במקום עושה את המקום, בונה אותו מן ה'שום-מקום'; מקום שונה, מקום אחר, אך לא שום-מקום.

יהיו מי שיהרהרו בדבריו - מפורסמים למדיי - של הלל נח מגיד שטיינשניידער על קריאה בספר וקריאה במצבה: "[...] ואמרתי, אתנה את כל המעשים הטובים האלה ואכתבם על ספר, להיות לזכרון לקהלתנו לדור אחרון, וידעו בני יבואו מה פעל ישראל בוויילנא. כי זכרון בספר יקר הוא יותר מחקוק על אבן שבכבר הימים יתקלקל, בעוד שהכתוב בספר עומד וקים לעולמים".⁵⁶ היום ניצבים בליטא ליד מצבות שנכחדו ומנסים בכוח הקריאה בספר להחיות אותן.

לקרוא את פייר נורה לנוכח האין-מקום

פתחתי בפייר נורה, אסיים באחד מאפיוני ה'זיכרון' שלו:

[...] שהרי על הפרט, ועליו לבדו, מעיק בהתמדה, ובה בעת בלא הבחנה הכורח לזכור; כפי שעל יחסו האישי אל עברו מונחת אפשרות התחיותו. התבקעות

55 מילנר, קרעי עבר, עמ' 126-127.

56 שטיינשניידער, עיר וילנע, עמ' IX-X.

הזיכרון לחלקיקים של זיכרון פרטי מעניקה לשלטון הזיכרון כוח כפייה פנימי עצום. הוא מחייב כל אחד ואחד בהיזכרות, ואת הגילוי מחדש של ההשתייכות הופך לעקרון הזהות ולסודה. השתייכות זו מגייסת בתמורה את כל-כולו. כאשר אין הזיכרון רווח בכול, לא יהיה לו עוד קיום בשום מקום. אם לא תעמוס אותו, את משא אחריותו, תודעה אחת פרטית בהחלטת יחיד. ככל שהזיכרון נחוזה פחות באופן קולקטיבי, כך הוא זקוק יותר לאנשים יחידים ההופכים את עצמם לאנשי זיכרון. זה מעין קול פנימי האומר לקורסיקאי: 'עליך להיות קורסיקאי' ולברטוני: 'היה ברטוני'; כדי להבין את הכוח ואת המשיכה שבקריאת הייעוד הזאת, יש לפנות אלו אל הזיכרון היהודי [...].

הערות בעקבות הקטע; אינני רוצה להידרש לסוגיה באיזו מידה השואה נחווית באופן קולקטיבי. קולקטיבי ככל שיהיה, לדידי אכן ברור כי הזיכרון זקוק שיעמסו אותו, את 'משא אחריותו'; הוא זקוק ל'אנשי זיכרון', 'יחידים הופכים את עצמם לאנשי זיכרון'. 'אנשי זיכרון' לא נוצרים מעצמם, ומסופקני אם הקול הפנימי 'מתפקד' סתם כך ללא גירוים חיצוניים; בעיניי, מהחשובים שבהם הוא השטח, המקום, יהא צביונו המשתנה אשר יהא. 'אנשי הזיכרון' הם במידה רבה גם 'אנשי מקום', גם כשהמקום איננו.

למותר לציין, את המלצה לפנות אל הזיכרון היהודי אני מקבל בחום. אינני איש זיכרון, אך מפסח לפסח אני פונה לפרקים אל הזיכרון היהודי בהקשרים רבים, גם בהקשרו הליטאי. אני מנסה לזהות את מאפייני הזהות שמושגים באמצעות הפנייה לזיכרון, גם את עוצמתם, אינני בוש לדבר על רווחים ותשואות, רווחי זהות. אפשר ייעתר להמלצתו של פייר נורה גם הליטאי של ההווה, אפשר ייווצר מתוך כך - איכשהו - דיאלוג בין זיכרונות.